

بررسی تطبیقی تاثیر محیط بر تکوین شخصیت انسان از دیدگاه اسلام و غرب¹

چکیده

انسان موجودی دارای ابعاد متعدد و مختلف شخصیتی بوده و هر کدام از این ابعاد، خاصیت و ویژگی منحصر به فرد خود را دارند و از علل خاصی سرمنشاء گرفته و تکامل یافته اند. از این رو جامعه شناسان و روانشناسان همواره در مباحث خود به عواملی که موجب تکوین و تکامل شخصیت انسان می شوند اشاره کرده و بسیار در این مبحث به تحقیق و پژوهش پرداخته اند و در نهایت پنج عامل را به عنوان عوامل شکل گیری شخصیت بیان کرده اند که یکی از اثرگذارترین و اساسی ترین آن عوامل پس از وراثت، عامل محیط است. چراکه انسان از بدو خلقت درون محیطی قرار می گیرد که آن محیط، خود دارای خصوصیت ها و ویژگی های خاصی بوده و بدون آنکه خود فرد متوجه آن شود و یا آنها را انتخاب کند، تحت تاثیر آن ویژگی ها شخصیتش شکل گرفته و رشد میکند. جامعه شناسان محیط را به داخلی و خارجی تقسیم کرده اند که اولین آن محیط داخلی بوده که همان رحم مادر است و بر اساس فعالیت و حالات روحی و روانی و جسمی مادر شخصیت انسان شروع به شکل گیری میکند و دوم محیط خارجی بوده که شامل تمام محیط هایی میشود که فرد پس از تولد درون آنها شخصیتش به شکل گیری ادامه میدهد و استوار میگردد.

در این مقاله می خواهیم به بررسی تأثیرگذاری عامل محیط و حدود و چگونگی اثرات آن بر تکوین و تکامل شخصیت از دیدگاه اندیشمندان غربی و اسلامی بپردازیم و با تطبیق این دو، به دیدگاهی جامع درمورد این مبحث دست پیدا کنیم.

کلیدواژه ها: تأثیر، محیط، تکوین، شخصیت، اسلام، غرب

1- زهرا قرائی - مانا عرب زاده - آیدا آفریدون - زینب حاج محمدی .

مقدمه

انسان یک موجود دو بعدی است که عوامل گوناگون بر این ابعاد تاثیر می گذارند و در ابتدا باعث شکل گیری شخصیت فرد و در ادامه موجب رشد و تکامل انسان می شوند و در مسیر همین شکل گیری و تکامل است که انسان یا به سعادت می رسد یا موجب شقاوت و سقوط او می شود.

به همین علت بر انسان لازم است عوامل تکوین و صعود و سقوط دهنده شخصیت را بداند و به دنبال تکوین و تکامل شخصیتش باشد، آن گونه که موجب رستگاریش شود. یکی از عوامل تکوین شخصیت، محیط است که جامعه شناسان آن را یکی از اساسی ترین و محسوس ترین عوامل دانسته اند و روانشناسان نیز بر اهمیت این عامل در شکل گیری شخصیت اذعان داشته اند. عامل محیط اقسام مختلفی دارد که در تقسیم بندی ابتدایی به محیط داخلی و خارجی منقسم می گردد.

محیط داخلی همان فضایی است که انسان پیش از به دنیا آمدن در آن قرار گرفته که همان رحم مادر است و شامل نوع غذای مادر، کیفیت مکان زندگی مادر و فضا و شرایطی که مادر در آن قرار می گیرد و حالات جسمی و روحی و روانی مادر می شود که در تکوین شخصیت اثرگذار است و پایه های شخصیت فرد بر اساس آن بنا می شود.

محیط خارجی یعنی محیط و فضا و جامعه ای که فرد پس از تولد در آن زندگی کرده و با افراد و شرایط آن عجین می شود و انس می یابد که شامل فرهنگ، آداب و رسوم، قوانین، هنجارها و ناهنجاری ها و ارزش ها، ضدارزش ها و مانند اینها می شود و باید دانست که فرد با جوامع متعددی در ارتباط است که اولین آن خانواده و در ادامه زندگی محیط پیرامون، مدرسه، همسالان، شهر، کشور و اجتماع های متعددی است که شخصیت فرد را در مراحل بعدی زندگی تحت تاثیر شدید قرار می دهند؛ در نتیجه شناخت انواع اثرات و چگونگی و حدود این اثرگذاری ها و همچنین بستر آنها موجب آگاهی و شناخت انسان شده و زمینه را برای سعادت و تکامل ایجاد می کند. منظور از محیط در این پژوهش، محیط خارجی است که بر تکوین شخصیت انسان تاثیر می گذارد.

۱- مفهوم محیط

محیط در لغت به معنای فرا گیرنده، احاطه کننده است.^۱ محیط از جمله اصطلاحات روانشناسی و اجتماعی است که میان مردم به ویژه معلمان و مربیان بیشتر بکار می رود و به طور کلی به همه اوضاع و شرایط و عوامل خارجی گفته می شود که در رشد و تکامل یا رفتار موجود زنده تاثیر می کند.^۲

۲- مفهوم شخصیت

شخصیت به مجموعه خصایص باطنی و رفتار های اجتماعی یک شخص، مجموعه خصوصیات یک انسان گفته می شود.^۳ شخصیت هر فرد به آن خصایص دائمی یا ویژگی هایی اطلاق می شود که رفتار او را به عنوان فردی مستقل و بی همتا معرفی می کنند.^۴

۳- انواع محیط

عامل محیط، در تقسیم اول، به دو قسم منقسم می گردد: محیط داخلی، و محیط خارجی؛ محیط به طور کلی به همه اوضاع و شرایط و عوامل خارجی گفته می شود که در رشد یا تکامل یا رفتار موجود زنده تاثیرگذاری محیط در رشد ذهنی و بدنی موثر است:

۱-۳- محیط داخلی

مراد از محیط داخلی، درون رحم مادر در مدت بارداری اوست. چون تغذیه جنین، که سبب رشد و نمو او می شود، از خون مادر است، سن مادر، وضع مزاجی و روانی او، نوع غذاهایی که صرف می کند، کاهش و افزایش قند و کلسیم و مواد شیمیایی خون او و... در چگونگی رشد و نمو جنین تأثیر بسزا دارند. خلاصه آنکه محیط قبل از تولد، تأثیری مهم در تشکیل شخصیت کودک دارد، به این طریق که یا واقعیت و فعلیت یافتن بعضی از استعداد های بالقوه ارثی را تأیید و تسهیل می کند، یا برعکس، برای آنها مزاحمت فراهم می سازد.

۲-۳- محیط خارجی

-
- ۱- فرهنگ معین
۲- شعارزاده علی اکبر، روانشناسی رشد - ص ۷۰
۳- فرهنگ معین
۴- شعارزاده علی اکبر، نگاه نو به روانشناسی انسان سالم یا سفری کوتاه در شخصیت انسان - ص ۴۲۷

محیط خارجی نیز بر دو قسم است: محیط طبیعی و جغرافیایی و محیط انسانی و اجتماعی

۳-۲-۱ محیط طبیعی و جغرافیایی: آب و هوا و غذاهایی که انسان می‌خورد، مخصوصاً در سال‌های نخستین زندگی، در چگونگی رشد و نمو و حتی در شکل و وضع بدن و اعمال بدنی و قیافه او تأثیر فراوان دارند. اینکه آدمی در کدام یک از مناطق مختلف کره زمین، منطقه گرمسیر یا سردسیر یا معتدل یا...، تولد و نشوونما یابد و در یک منطقه واحد هم، در دشت و صحرا زندگی کند یا در کوهپایه یا در روستا یا در شهر یا... در چگونگی رنگ و شکل بدن و اعضای آن تأثیر بسزا دارد. آنچه شباهت کودک را به پدر و مادرش آسان‌تر و بیشتر می‌کند، علاوه بر وراثت، آب و هوا و غذاهایی است که آنان بدان خو کرده‌اند و بر او نیز، چون جز سازگاری با محیط طبیعی و جغرافیایی چاره‌ای ندارد، تحمیل می‌شود.

۳-۲-۲ محیط انسانی و اجتماعی: این محیط، خود، شامل محیط‌های بسیاری از جمله خانواده، آموزشگاه‌ها و مدارس، شغل و حرفه، باشگاه‌ها، انجمن‌ها، احزاب، مجالس و محافل علمی و مذهبی، مطبوعات، سینما، رادیو و تلویزیون می‌گردد. اثراتی که محیط اجتماعی و محیط انسانی بر روی تکوین شخصیت فرد و تکامل آن می‌گذارد، طیف گسترده و وسیعی دارد. اما مهم‌ترین و اساسی‌ترین اثری که جامعه انسانی یا همان محیط انسانی و اجتماعی بر فرد می‌گذارد، اثرات فرهنگی آن است و بسیاری از اثرات دیگر این محیط از بستر تأثیر فرهنگی اثرات خود را بر فرد می‌گذارند. بطور کلی باید گفت که این فرهنگ محیط انسانی و اجتماعی است که موجب شکل‌گیری شخصیت و تعیین چگونگی و تکامل آن می‌شود و باعث تکوین شخصیت شده و آن را رشد می‌دهد.

بنابراین لازم است در این مبحث ابتدا بدانیم که فرهنگ چیست و به چند دسته تقسیم می‌شود؟ هر کدام از اقسام فرهنگ چه اثراتی را در پی دارند و در کدام یک از بسترهای اجتماعی است که این اثرات فرهنگی نمود بیشتری داشته و اثرگذاری آن شدیدتر است؟

۴- فرهنگ: فرهنگ یکی از اصلی‌ترین عوامل تأثیرگذار در محیط است که شخصیت را شکل می‌دهد و تأثیر فرهنگ در شخصیت افراد بسیار مشهود است. فرهنگ به طور کلی به دو دسته مادی و غیر مادی تقسیم می‌شود. امور عینی پیش از امور انتزاعی بر فرد تأثیر می‌گذارد از این رو کودک پیش از آنکه از جریان‌های

فرهنگ غیرمادی جامعه تاثیر بردارد، با فرهنگ مادی جامعه یعنی با اشیا و اشخاصی که هر یک در زندگی اجتماعی، معنی و ارزشی دارد مرتبط می شود. فرهنگ غیرمادی و از آن جمله مفهوم های انتزاعی مانند «علم و هنر و اخلاق و دین» مورد توجه کودک خردسال نیستند، آنچه به آسانی در حوزه فهم و فعالیت او می گنجد اشیا و اشخاصی اند که با آنها برخورد دارد.

۱- فرهنگ مادی

فرهنگ مادی همان ابزار و وسایل و امکاناتی است که در یک جامعه عینی بوده و رواج دارد حتی عده ای زبان و خط را نیز جزو فرهنگ مادی اثرگذار دانسته اند.

هر کس از واقعیتهای عینی مخصوصا واقعیتهای عینی پیرامون خود بشدت تاثیر برمی دارد مثلا در جامعه های جدید چون وسایل دقیقی مانند: ساعت و سرعت سنج و کیلومتر شمار اختراع شده اند مردم دانسته یا نادانسته نسبت به زمان و مکان حساسیت یافتند و مسافات و اوقات را به دقت اندازه گیری و تعیین می کنند در صورتی که در جوامع بدون این امکانات از این دقت خبری نبوده و یا مثلا در مکان هایی که آب پاکیزه و سالم در آن وجود دارد، پاکیزگی یکی از ویژگیهای اصلی شخصیت می شود.

در جامعه ابتدایی اسکیموها معمولا آب را از ذوب کردن برف و یخ به دست می آوردند و چون برای این کار وسایل مناسبی نداشتند در صرف آب امساک می کردند و به شستشو بی اعتنایی می نمایند، اقوام اروپایی قرون وسطی نیز چنین بودند و در نتیجه سنت پاکیزگی یونانی و رومی را خوش نداشتند. از این رو اروپاییانی که در جنگهای صلیبی شرکت داشتند، چنان ناپاکیزه بودند که مسلمین را مشمئز می کردند. برکناری اروپاییان از آب و شستشو تا قرن های شانزدهم دوام آورد و از آن پس با پیشرفت فرهنگ صنعتی جدید و اختراع وسایل نظافت از میانه برخاست.

بسیاری از ویژگی های دیگر شخصیت را هم میتوان زاده فرهنگ مادی جامعه دانست مثلا در جامعه های ابتدایی نواحی مسکونی کوچک و دور از یکدیگرند و از این گذشته، راه ها خطرناکند و وسایل ارتباطی سریع ندارد. از این رو لازم می آید که هر کس از بیگانه پذیرایی کند و مهمان نوازی رواج یابد و یکی از ویژگیهای شخصیت محسوب شود.

در مقاله مشهور خود تحت عنوان کلان‌شهر و زندگی ذهنی، زیمل استدلال می‌کند که زندگی شهری باعث می‌شود افراد، به دلیل فشارهای محیطی و روابط اجتماعی پیچیده، نوعی استقلال ذهنی و فردگرایی را در پیش بگیرند. او این شرایط را هم مثبت (آزادی از قیدهای سنتی) و هم منفی (احساس بیگانگی) می‌داند.

در نتیجه جامعه گرایان، اصالت را از آن جامعه می‌دانند و می‌گویند فرد طبعی و فرعی است و گرایش‌های آنها خصیصه جمعی دارد و عقیده دارند جامعه تاثیر مطلق روی فرد دارد و فرد به تنهایی دارای خصایص نمی‌شود. اما فردگرایان اصل را با فرد می‌دانند و تصمیمات را بر اساس منافع و مصالح فردی پیش می‌برند و می‌گویند زندگی جمعی نوعی استقلال ذهنی برای فرد ایجاد می‌کند.

۸_ وجه اشتراک و افتراق میان نظریه های اسلامی و غربی

نظریه اسلام و غرب هر دو عقیده بر این دارند که انسان دارای ویژگی‌هایی است که به تبعیت از اطرافش رشد و نمو پیدا می‌کند و یا دارای ویژگی‌های مختصی است که با ارتباط با دیگران رشد می‌کنند. هر دو دیدگاه به نحوی به تأثیرگذاری متقابل انسان و محیط اشاره دارند. انسان بر محیط تأثیر می‌گذارد و محیط نیز به نوبه‌ی خود بر انسان اثر می‌گذارد. این تأثیرگذاری متقابل یک چرخه دائمی است که رشد و تغییر انسان و محیط را شکل می‌دهد.

اندیشمندان غربی در مورد اینکه عامل محیط چقدر تاثیرگذار است! آیا می‌تواند اثر تکوینی و تکاملی داشته باشد و این اثر تا چه حد است! با یکدیگر اختلاف نظر داشته و به چندین گروه تقسیم شده اند به طور کلی می‌توانیم آنها را به سه گروه تقسیم کرد. گروه اول که معتقدند عامل محیط اثری ندارد و اثر آن بسیار ضعیف و جزئی است و فقط می‌تواند در بخش بسیار کوچکی از شخصیت فرد آن هم نه در تکوین بلکه در مسائل تکاملی کمک کننده و راهبر باشد.

گروه دوم معتقدند که عامل محیط بسیار تاثیرگذار است اما نه آن قدر شدید که تمام شخصیت فرد و شکل گیری و کامل شدن آن وابسته به این اثرات باشد بلکه تنها بعدی از ابعاد شخصیت را در بر می گیرند و می توانند تنها بخشی از شخصیت را شکل داده و به تکامل شخصیت کمک کنند.

این گروه دیدگاه میانه رویی نسبت به عامل محیط و اثرگذاری آن دارند و معتقدند که حدود تاثیرگذاری عامل محیط نه بسیار شدید است و نه بسیار ضعیف اند بلکه در یک حد میانه ای قرار دارد که در بعضی از افراد می تواند کمی شدیدتر یا ضعیف تر باشد اما اینگونه نیست که عامل محیط تعیین کننده باشد که فرد قطعا چه شخصیتی داشته باشد. اما گروه سوم، گروهی هستند که دیدگاه بسیار افراطی و شدیدی نسبت به عامل محیط دارند به این صورت که معتقدند محیط و اجتماع آن چیزی است که شخصیت فرد در تکوین و تکامل تماما وابسته به آن است و چنانچه عامل محیط نباشد شخصیت فرد ناقص می شود و نمی تواند تکامل یابد.

در بحث دوم دیدگاه اندیشمندان اسلامی در مورد عامل محیط که با استناد به آیات و روایات و منابع اسلامی است مطرح شد. در منابع اسلامی موارد متعددی است که به تاثیر عامل محیط در تکوین و تکامل شخصیت فرد اشاره کرده اند و حدود آنرا را نیز بیان کردند.

اندیشمندان اسلامی غالبا قائل به این مطلب هستند که عامل محیط مانند عوامل دیگر در تکوین و تکامل شخصیت فرد اثرگذار است اما اثرگذاری آن به حدی نیست که اراده و اختیار فرد را مختل کند و باعث شود عوامل دیگر اثرگذاریشان ضعیف شود بلکه عامل محیط در حد میانه ای از اثرگذاری قرار دارد بدین صورت که نه تمام شخصیت بلکه بعدی از ابعاد شخصیت وابسته به آن است البته در بین دانشمندان اسلامی عده ای نیز بوده اند که برای عامل محیط اثرگذاری بسیار شدید و عمیقی قائل بوده اند اما ادله آنان در مورد اثرگذاری عامل محیط مانند تفکرات افراطی اندیشمندان غربی گروه سوم نبوده و دیدگاه علمی مختص خود را داشتند که انشالله در مقالات دیگر بیان خواهد شد.

اما به طور کلی اگر عموم اندیشمندان اسلامی مورد بررسی قرار گیرد، خواهیم یافت که نظرات اندیشمندان اسلامی با تکیه بر آیات و روایات و منابع اسلامی بیشتر شبیه به نظریات اندیشمندان و جامعه شناسان در گروه

دوم است آنان که قائل بودند عامل محیط اثرگذار است نه به طور شدیدی که تمام شخصیت وابسته به آن باشد نه به آن حد ضعیف که هیچ اثری از عامل محیط نپذیرند.

در منابع اسلامی بسیار در مورد این مساله صحبت شده که محیط داخلی و محیط خارجی به چه حد می تواند در شخصیت فرد اثر بگذارد و این اثرات می تواند هم در تکوین باشد و هم در تکامل بعدهایی از ابعاد شخصیت فرد، اما در آیات و روایات بسیاری نیز آمده که فرد در مورد این اثرات می تواند اراده و اختیار داشته باشد می تواند بعضی از اثرات را از بین ببرد و با اراده و اختیار خود می تواند اثرگذاری محیط را در شخصیتش کنترل کند و بعضی از آنها را از بین برده در بعضی از موارد آنها را شدید کند و در خود تقویت کند بطور کلی میتوان گفت که اندیشمندان اسلامی آیات و روایات و منابع اسلامی با دسته دوم از اندیشمندان غربی تا حدود زیادی اتفاق نظر دارند که عامل محیط تاثیرگذار است و در مورد حدود آن نیست. اختلاف نظر زیادی با گروه دوم ندارند اما با گروه اول که معتقد بودند عامل محیط هیچ اثری نمی تواند داشته باشد و گروه سوم که معتقد بودند عامل محیط تاثیر تمام و کامل و بدون هیچ خدشه ای بر روی شخصیت فرد دارد و شخصیت فرد تماما وابسته به عامل محیط است اختلاف نظر اساسی و بسیاری دارند که در مباحث گذشته بدان ها اشاره شد.

نتیجه

محیط بعد از وراثت یکی از مهمترین عواملی است که در تکوین شخصیت انسان تاثیرگذاری باشد. این موضوع چنان مورد اهمیت قرار دارد که نظریه های متعددی در سراسر دنیا از دانشمندان جامعه شناسی و روانشناسی در این مورد وجود دارد.

تاثیر گذاری محیط از همان دوران جنینی آغاز و تا پایان عمر ادامه دارد و گاهی این محیط حتی بیشتر از عوامل وراثتی روی انسان تاثیرگذار است.

همچنین، بودن در محیط های متفاوت گاهی به اختیار ما و گاهی خارج از اختیار ما می باشد. در مواردی مثل خانواده و دوران جنینی و ... بدون انتخاب در محیط قرار گرفته ایم. اما در مواردی مثل همسالان، انتخاب

مدرسه، انتخاب شغل و ... این ما هستیم که محیط اطرافمان را تشکیل می دهیم و باعث رشد و نمو خود و فرزندان و اطرافیانمان و بالعکس می شویم.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار با جوانان، موسسه نشر آثار امام خامنه‌ای ۱۳۹۰

پارسا، محمد، روانشناسی رشد کودک، سال ۱۳۶۴، انتشارات پیوند.

حلی، وسایل شیعیه جلد ۲ صفحه ۱۹۷ حدیث ۷۲۳

دوان شولتز، سیدنی الین شولتز، کتاب نظریه‌های شخصیت، ترجمه: یحیی سید محمدی، نشر ویرایش، سال چاپ: ۱۳۹۰.

شعاری نژاد، علی اکبر، روانشناسی رشد، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۴

_____ نگاه نو به روانشناسی انسان سالم یا سفری کوتاه در شخصیت انسان - انتشارات اطلاعات، ۱۳۸۵.

علامه طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۱

علایی رحمانی، فاطمه، زینب سالاری، بهار ۱۳۹۳، تاثیر خانواده محیط و اراده در شکل‌گیری شخصیت انسان از دیدگاه امام علی علیه السلام، سال دوم، شماره ۵

فلسفی، محمد تقی، گفتار فلسفی جوان از نظر عقل و احساسات، تهران ۱۳۷۷، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۲

کلاین برگ، اتو، کتاب روانشناسی اجتماعی، ترجمه علی محمد کاردان، جلد اول، نشریه اندیشه، سال چاپ خرداد سال ۱۳۵۲.

معین، محمد، فرهنگ معین

لورا برک، کتاب روانشناسی رشد از نوجوانی تا پایان زندگی جلد دوم، ترجمه: یحیی سید محمدی، نشر: ارسباران، سال چاپ: ۱۳۹۱،

رشد انسان روانشناسی رشد از تولد تا مرگ، ترجمه مهشید فروغان، انتشارات ارجمند، ۱۳۹۲ آذر، ص ۱۹
شرح دعای کمیل مقالات عرفانی آیت الله قاضی، انتشارات موسسه بوستان کتاب.

وزیری، مجید، حقوق متقابل کودک و ولی در اسلام، شرکت چاپ و نشر بین الملل ۱۳۸۷ تابستان

برتراند راسل، تاریخ فلسفه غرب، ترجمه نجف دریابندری، چ ۳، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۵۳، کتاب سوم: فلسفه جدید

مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۱۳ جامعه و تاریخ از نگاه قرآن / محمدتقی مصباح یزدی؛ قم: انتشارات مؤسسه . (انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس). آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره)، ۱۳۹۱ سره)؛ ۹۱۵؛ جامعه‌شناسی؛ ۲۸) /// مجموعه آثار؛ ۱/۱؛ تفسیر موضوعی؛ ۸)